

Descartes emlékezete

(Születésének háromszázadik évfordulóján.)

Erdélynek egy kis falujában épp abban az évben született Apáczai Csere János, a mikor az újkori bölcsezzet reformatorát, a modern idealizmus megalapítóját, Cartesiust ugyanazzal a rajongó lelkesedéssel ünnepelte Páris, mint a milyen elkeseredéssel üldözte azután nemsokára a haladás ellensége, a vakbuzgó s alattomos reactio.

Az egyszerű jobbágyszülők gyermekét, a kolozsvári református collegium egykori szegény kis diákját és később tanárát, meg a nagynevű ősök gazdag örökösét, Perron irigyelt urát sokban közös sors érte: a nagy eszmék vértanúsága. Drága árt fizettettek le a kortársak mindkettőjükkel a halhatatlanságért: megkeserítették földi életét a két merész újitónak, mintha megsokallották volna tőlük az isteni e hivatás élvezetét, és féltékenyek lettek volna reájok azért a halhatatlanságért, a miben a korszakot alkotó eszmék bajnokait részesíti jutalom fejében a gondviselés.

Nekünk erdélyieknek, többszörös — mondhatni: helyiérdekű okunk is van arra, hogy most, a midőn a hónap utolsóján az egész tudományos világ megünnepli Descartes születésnapjának háromszázadik évfordulóját, letegyük kegyeletünk adóját a szabad gondolat fölként apostola, a bölcsezzet anachoretája előtt, a ki valóságos szentként készült az eszme-elviség cultusára.

Itt, a Királyhágón túl hirdette először Apáczai Csere János azokat az ígéket, melyek szerény hangon ugyan, de a meggyőződés szent elszántságával és ékesszólásával izentek hadat a gondolat minden rendű zsarnokainak, a tömérdek mondvacsinált tekintély bálványképének.

Erdély derekasan kivette a maga részét az egységes haza politikai és culturalis természetű küzdelmeiből egyaránt; tehát tisztosztalékot kérhet abból a dicsőségből is, a mi a kulturnépeket a tiszta létjogért vívott harcokon felül, az elméleti tudományok előbbreviteléért megilletik. Mert nem csak akkor húzta ki a kardját, mikor vallás és alkotmány követelt véráldozatot; nem csak kincseire áhító ellenségeivel tudott leszámolni, hanem a bölcsészet történetében is tekintélyes nevet tudott szerezni magának. A lényteni száraz kategóriákkal való motollálást nem vette be ugyan soha a magyar ember természete annyira, hogy abban lássa a lelke üdvösségét, mint a középkori scolasticusok, vagy a hegeli »obscurantismus« kötél táncosai: de a gyakorlati életben is értékesíthető vezéreszmék s határokat jelző rendszerek nem surrantak át nyomtalanul fölöttünk.

Kolozsvárt ringott a bölcsője Hollós *Mátyásnak*, a renaissance eme legtisztéletreméltóbb tudósának. Galeotti »princeps philosophiae« czímmel tünteti ki. Igaz, hogy az udvaroncok nem igen szoktak soha fukarkodni eféle díszjelzők osztogatásában, de maguk az alkotások is csakugyan arról tanúskodnak, hogy a vasmarkú osztrákverő hős nem riadt vissza sem Platótól, sem az arabs Avicenna forgatásától.

Heltai Gáspárnál jelent meg több mint háromszáz éve Epiktetosznak egy kis könyve, erdélyi ember fordításában, hogy megtanítson: miként lehet elérni e földön a boldogságot.

Laskói *Csókás* Pétert, a XVI. század érdemes psychologusát Erdélyben nevelték, a marosvásárhelyi iskola vallotta directorának. Theosophiájában »az élet szelleméből és a föld sarából« alkotattja meg istennel az embert.

Gyulai Pál, Báthori István titkára fonta össze szép koszorúba azokat a magasztos erkölcsi és országlási elveket, a melyeket fel szoktak olvasni a váradi kapitányok előtt, mikor letették az esküt.

Decsi *Csimor* János, a losonczy Bánffy-család nevelője, itt tanult Kolozsvárt; 303 éve itt nyomatta ki — typis Heltanis — »Syntagma«-ját, hogy gyarapodjék a »veritas« és »cognitio«, valamint nyári esőhullás után a birkanyáj füve.

Descartes születésének évében írja meg *Hermann* Lénárt, százsz-régeni tudós a maga vita-tételeit s ajánlja fel Boesky Istvánnak.

Boeskey irnoka is volt az a Szepsi *Kóroc*z György babéros költő és philosophus, a kiről az vagyon írva,*) hogy szerette ugyan a hazai nyelvet, de azért mégis csak jobban el volt bájolva a »szép diákság« által, irván Kecskeméti Jánosnak »rhythmi hungarici« magyar verseiben:

»Az dícséret, vitézség és a szép deákság,«

»Hol bőven találatnak, ott boldog az ország.«

Ő volt az első, a ki az országlási és közerkölcsei tanúltságot hazai nyelven fejlesztette.

Csanaki Máté, I. Rákóczy György házi orvosa, Erdélybe is követi a fejedelmet s kinyomatja Kolozsvárt 1644-ben magyarul »Az döghalálról« irott elmélkedését.

Bethlen »Nagy« Gábor »magyar király«-nak ajánlja Pataki *Fws*ws (Fűsüs) János tiszteletes úr az ő »Királyok tükörét«, az »utolsó időnek 1622. esztendejében«. »Hogy peniglen magyar nyelven irám könyvemet, lött Felségednek és az országunkban lévő magyaroknak kedvekért. *És ugyan mi szükség is deákul irnunk?* A német pedig »ellenkező tudományu nemzet« levén neki.

A vak *Dálnoki* Mihály, Kolozsvárt unitárius pap, emlékezetből magyarázza Boethius »De consolatione« cz. könyvét.

Árkosi *Tegző* Benedek is itt lectoroskodott az unitáriusoknál, Kolozsvárt.

Csernátoni Pál és *Kolozsvári* Pál mertek először szólni Descartesről, — írja Erdélyi J. idézett művében, a 104. lapon — noha nem minden visszatetszés nélkül. De a tudomány megtette már a magáét, Bacon és Descartes irányához mutatván hajlandóságot. A nyelv is megérett annyira, hogy elkezdjen rebegni; s noha mindez sem ad jogot vérmes kilátásokra, mert a régiség utóíze még nem maradt el, de megértük azt, hogy a bölcsészet *előkora*, költők és hítszónokok mellé bölcsészek is támadván, nyelvünknek az igehor-dozására felerősödtevel, bezáródott. Így fog következni Apáczai Cseri János. Élettörténetét mi sokkal jobban ismerjük, semhogy ezúttal fel kelljen sorolnunk annak részleteit. Utiköltéségének egy részén nyomatja ki »Magyar Encyclopaediáját«, — »ámbar az nékem egyébre is kellett volna.«

*) *Erdélyi* János: »A bölcsészet Magyarországon«, 71. l.

Mesterének elhunytá után pár évre kezdi meg Gyulafehérvárt a tanári pályát, 250 forint készpénzért, 28 köből búzáért, 3 disznóért, 15 bárányért, 2—3 forintokra becsült rajmézért és 2—3 forintot érő fáért.

Mennyivel más viszonyok között élt a francia mester, a kit a szerencsétlen »téli király« leánya, Erzsébet hercegnő bizalmas barátjául fogad, Párisba bőkezű királyi nyugdíjjal kecsegtetnek és Svédország királynéjának nincs nyugta sem éjjel, sem nappal addig, a míg tanítójául meg nem nyeri.

Apáczait azzal fenyegetik, hogy ledobják a legmagasabb torony tetejéről, ha el nem hallgat azzal az istentelen — independentismussal. Rákóczy vitézül veri a mellét, hogy a míg ő él, addig ugyan „nem hozza be ked ide azt a megveszekedett históriát; különben a Marosba dobatom, avagy a toronyból hanyatom le.« Amott Gusztáv Adolf leánya leül a mester lábaihoz és lesi ajkairól a szó zengését.

De nem igen lehet még tovább teszegetnünk az összehasonlítgatást, mert mindegyre jobban elsimúlnak az ellentétek s egyszerre azon vesszük észre magunkat, hogy végzetük egygyé válik a szenvedésekben.

Végkép elítélnünk még sem lehet azt a kort. Nem csupán Aristoteles imádóiból állott az ki nálunk sem. Nem egyedül az ifjú Bethlen gróf, — Bod szerint „Erdély Solona“ — tudja méltatni az üldözött tanok apostolatát, a kiről azt írja abból az alkalomból, mikor Apáczait eltették Fehérvárról, hogy ha az alumnia nem tartaná vissza a deákokat, őt meg az apja: seregestül eljönnének onnan Kolozsvárra Apáczai után. A francziák lelkiismerete is megszólal. Nagy honfitársuk holttestét haza viszik az idegen országból, mielőtt végkép porrá vált volna a megsiratott tetem, és Szent Genovéva templomában jelölik ki nyugóhelyét.

Pihenést találtak tehát a hamvak, de a forrongó idő kegyelele a tanoknak nem hagyhatott békét; a nemzetek testét európa-szerte szakgatják a reformatio óta a theologiai tusák s választják el népétől a fejedelmet. Felekezeti politika dühöng pártokban és iskolákban. A katolikus egyetemek politikája aquinói Szent Tamás Summájára támaszkodva vagdalózott. De hiszen Luther is annak a kornak a gyermeke; ő is megbocsáthatlan bűnnek tartotta, hogy a philosophia hozzá merészel nyúlni az észhez, a melyet Ádám bűnbe-

esése végkép elsötétített. Melanchton maga alig különbözik valamit e tekintetben a scolasticusok felfogásától: Aristotelest választja ő is kalauzának. A protestantismus scolasticusait Descartes-ék némitják el apródonként. De a polgár védelmére kel jogainak, tollal is tud már bánni. A szabad kutatásra és felfedezésekre irányuló törekvéseknek adják meg az irányt Descartes és Bacon. Nem fogadni el vizsgálat nélkül semmi tekintélyt: csak az ész, csak a megfigyelés szavára hallgatni mindenben. Fölmerül a megismerés problémája. A kosmosophia félrevonul a lélektani kutatások elől; azt keresik, hogy mi a viszony test és lélek, ember és természet között. A theologia rationalis érveket gyűjtöget újra. Sejtí, hogy a bölcsészet fölötti uralmának napjai meg vannak számlálva; szabad levegőre vágynak a tudományok; csörgeti lánczát az a sok rab, a kit élet-hossziglan tartó fogságra kárhoztatott a tekintély. Háromfelől is megindul a támadás. A skepsis letagad minden bizonyosságot; a tapasztalati irány összekapcsolja a tapasztalatot a gondolkozással; Descartes »dogmatikus« bölcsészete pedig csak az észet ismeri el egyedüli forum gyanánt, az igazságot csak a tiszta gondolat segítségével véli elérhetőnek.

Politikai tekintetben Franciaország csendesen viselkedett, rábízta Angliára meg Hollandiára a szabadelvű eszmékért való küzködést. Kimerült már az eddigi nagy rázkodásokban és megszelidült bárány módjára elfogadja az absolut hatalom elvét. Richelieu értett nagyon ahhoz, hogy az embert hogyan lehet elhallgattatni. Ez adja meg a magyarázatot ahhoz a szembeötlő körülményhez, hogy egy Descartes sem foglalkozik politikával többet, mint akármelyik más francia. Volna sok mondani valója, de megelégszik annyival, hogy itt-ott elszórjon egy-egy merészebb conceptióju eszmét. Úgy látszik, mintha meg volna elégedve a társadalmi helyzettel. Ráhagyja e kérdés elintézését magukra a fejedelmekre. Az a dolguk, hogy rendet csináljanak. Magán ember elégedjék meg azzal, hogy hozzá szólhat a tényleges viszonyokhoz meg az erkölcsstanhoz. Mentegetőzik, hogy ő nem azok közé a nyugtalan és kötözködő természetű emberekhez tartozik, a kik a közügyek intézésére hivatvák; neki sem születése, sem anyagi helyzete nem engedné azt meg.

Mily önmegtágadásába kerülhetett ennek a radicalis, szinte

forradalmi szellemű bölcésznek ily konservatív politikai hitvallás! Az ő mérnöki terve szerint, a priori szervezett társadalma, melyet a »józan ész« színvonalára akart emelni: vajjon kielégítette volna az ő meggyőződését! Miért emlegeti itt annyiszor, hogy a megszokás többet ér a tiszta észnél? Komolyan lehet venni csukugyan azt az ideálját, melyet az egy bölc ember által alkotott, egységes törvényhozásról megconstruált az ő különben minden tekintélytől irtózó lelke? Ő reá valóban nem hivatkozhatik mint ősére a socialismus. A ki oly elnéző Macchiavelli „Fejedelmé“-vel szemben, az nem származtathatta erőszakból a tulajdon jogát, mint Pascal, kortársa tette.

Nagyságát ne a politikában keressük tehát Descartesnak.

Mióta arra a tapasztalatra jutott, hogy a jézsuiták iskolájában nyolcz év alatt sem tanult semmit, feltette magában, hogy csak annak a tudománynak szenteli egész életét, melyet önmagában, meg a természet könyvében találhat. Neki fogott a matematika és bölcészlet tanulmányozásának. Beáll katonának, de ezt a foglalkozást sem becsüli sokra, nem sorolja a tisztességes foglalkozások közé sem, mert látja, hogy tétlenség és szabadosság az a két indok, a mi erre a pályára viszi a legtöbb embert. Részt vesz a harminczéves háboruban s épp abba a seregbe osztják, mely Bethlen Gáborral farkasszemet nézett. Megfordul Magyarországon, Pozsonyban, Nagy-Szombatban, Érsekujvárt. Húsz évig bujdokol Hollandiában, hogy ne háborgathassák szemléldéseiben. Annyit tudunk róla ebből az időből, hogy megszeret egy leányt s gyermeke lesz tőle, de kiskorában elhal. Ráillik ő reá is, a mit Emerson mond Platóról, hogy nagy elméknek van legrövidebb életrajzuk. Szívökbe temetnek mindent: kedvest, nőt, gyermeket; mit sem hallunk róluk. Mint a jó kalyha elégeti a füstjét, a bölcész is minden életviszonyát szellemi alkotásaiban örökíti meg.

A szünet nélkül üzött speculatio végre megjutalmazza fáradhatlan búvárkodását. Leírja ő maga azt a szent mámort, melybe tölfedezése ejti; össze volt törve, megvakította az onnan kiömlő fény sugar. Most már nincs többé kétsége: „mirabilis scientiae fundamenta reperirem“. Hozzá kezd rendszerének kidolgozásához. A »Meditationes“-t 1629-ben fejezi be; pár év múlva elkészül a »Világ“-gal is, de egyszer csak meghallja, hogy Galileit megidézte maga elé az inquisitio; abban hagyja tehát a könyv kinyomatását.

De nem gyávaságból, mint a hogy szemére vetik. A ki önkényt kiáll a gyilkos tegyver elé annyi ütközetben, arra nem illik ez a vád. Nem akart összeütközésbe jönni az egyház dogmáival, a melyek iránt, a korabeli divat szerint, különben ő is közönyös volt.

Az „Értekezés“ 1637-ben lát napvilágot, még pedig oly francia nyelven, mely az eddigi próza homályos, provinciálizmusokkal telt nyelvétől egyszerű, kristálytisza szépségével feltűnően elüt. Abban tárgyalja három külön dissertatióban a dioptrikát, meteorokat és a geometriát. Korában csak a matematikust becsülik benne s nevetségessé teszik metaphysikáját. Idő kellett ahhoz, hogy igazságot szolgáltatson neki az utókor mindenben. A tény, hogy az analitikai geometria alapját ő veti meg; kideríti a negatív gyökök igazi természetét. A negyedfokú egyenletek megfejlesztésére szolgáló egyik módszert ő állapítja meg.

1644-ben jelen meg a »Principia philosophiae.« Ebben foglalkozik a mozgás általános törvényeivel. Örvény-elmélete nem új, mert már olasz szellemi testvére, Giordano *Bruno*, a máglyára ítélt szabad gondolkodó, emlegette. Elméletét sokáig nem tudja kiszorítani Newton nézete. Nem akar tudni a parány-elméletről. Megfejteti a lénytörés törvényét, megmagyarázza a szivárvány tüneményét. A töl- s alámerülő „fekete ördögöt“ — a mit ma is mélységes rejtély gyanánt bámul vásárokon a köznép — szintén Descartes nevére neveztek el.

Teljes nagysága azonban nem az algebra és természettudományok terén tűnik fel. Bármennyire szerette is e tárgyakat, bár ismerte a kísérletezés értékét: de a philosophus mindig megbízhatóbb benne, mint a természetbűvár. A mathesist módszeréért becsüli annyira, mert az áll legközelebb a bölcsészetihez. Itt félretehetheti minden előfeltevést, a mi gondolkodásunkat befolyásolhatja. Kételkedésből kell kiindulnunk; nem hihetünk az érzékeknek sem, hiszen megcsalnak azok is. Az álomban sem bízhatni meg, mert ki áll jól arról, hogy e pillanatban is nem álmodunk-e? Lehet, hogy az egész élet álom. Könnyen hajlandó az ember valóság-számba fogni képzelme játszadozását, a mint Arany is mondja „Toldi“-jában:

A játszi reménység, a midőn imette

A boldogtalannál hitelét veszlette:

Álmod küld szemére, kecsgetető álmot,
Avval édesíti a nyomorúságot.

Tagadni kell mindent, hamisnak tartani. Csak az az egy bizonyos, hogy kételkedünk. Ez a kételkedés az *én* kételkedésem; *én* vagyok, a ki kételkedik. Ha én csalódásomban eltekintek a csalódástól, ott marad az én, az én lényem. A kételkedésből kimagasló pontot nem bírja megtámadni a kételkedés; abból a pontból indul ki a kételkedés. Ezt a pontot nem lehet lerontani. Ha megcsalna is engem valami felsőbb lény: az tény, hogy én is ott vagyok; azt nem teheti meg, hogy mikor én azt gondolom, hogy vagyok, ugyanakkor ne létezzem. Azt az egyet nem vonhatom kétségbe, hogy *én* vagyok az a kételkedő lény, sőt minél inkább kételkedem, annál inkább meg kell győződnöm létezesemről. A kételkedés pedig a gondolkozás egyik módozata. A gondolkozás az, mely minden kétesnek levonása után fennmarad lényemben. Gondolkodom, tehát vagyok. Ez az első igazság. Ebből indul ki a többi.

Az a kérdés, hogy valóban oly megdönthetlen-e ez az alapigazság, a milyennek bölcsészünk tartotta? Ellenfele, Gassendi „Disquisitiones anticartesianae“ cz. vitáirában azt akarja bebizonyítani, hogy ezt a tételt nagyon is meg lehet ingatni, mert — úgymond — e helyett: »Gondolkozom, tehát vagyok«, épp oly joggal és szükségszerűséggel mondhatom ezt is: »Sétálok, tehát vagyok.« Ehhez a kritikához többen is csatlakoztak s azt is kimutatták, hogy már szent Ágoston megpróbálta »Margarita philosophica«-jában, hogy a kételkedés lehetőségéből a lélek létezésére következtessen; mások meg, mint pl. Buckle, azzal védelmezik, hogy Descartes következtetését nem logikai, hanem lélektani következtetésnek kell vennünk.

Az »Elmélkedések« első fejezetében kifejtett legtöbb elvből származtatja le azután egész metaphysikáját, az emberi elme mivoltáról, a mely szerinte könnyebben megismerhető, mint a test: isten létéről, az igazságról és tévedésről, az anyagi dolgok lényegéről s megint isten létéről, azután a testek létéről, az emberi lélek és test igazi különbségéről.

Tagadhatlan, hogy az ő deductiv, analitikai módszere nem a legbiztosabb eredménnyel biztat. Mert pl. isten létét csak scolasticus deductiókkal bizonyítja; bizonyítja az isteneszmének az em-

beri szellemben meglévéséből és a mindenható lény fogalmából. Isten igazságosságából következtet annak létére, s azután ő benne bizva, ismét elfogadja mégis a külvilág tárgyilagosa létét, a mely pedig eleintén oly kétesnek látszott előtte.

Ugyde e pontnál minden szigorúan tudományos módszer kudarczot vall, ha különvált a hittől, a megnyugvásra áhító lélek kiürthatlan aspiratioitól. A kozmologiai, erkölcsi, ontologiai, czéltani bizonyítékok, mind valamennyi kielégítetlenül hagyja az ész egyik-másik követelményét; csak valamennyinek együttesen van némi súlyuk, de vallásos érzület nélkül az sincsen. Csak azt tudjuk meg érveléseikből, hogy miként az igazság általában, éppen úgy Isten is megismerhető, vagy meg nem ismerhető reánk nézve. Lényegének meghatározásához nem lehet embernek kilátása; attól kell félnünk, hogy igaza lesz Spinozának, mikor ezt mondja: *Omnis determinatio est negatio*. Könnyen előállhat az a veszély, hogy mihelyt többet mondunk ki istenről, mint csupán azt, hogy létezik: korlátok közé szorítjuk lényegét, mert magát a lényegét nem lehet kifejezni *praedicatumokkal* és jelzőkkel.

Nem gázol ki ember ebből a labirinthból, ha csak az észre számít; már pedig Descartes böleseletének épp az a fő jellemvonása s ugyanezt állíthatjuk az egész újkor tendenciájáról, hogy mindenütt kizárólag az emberi észről várja problémáinak megoldását még akkor is, a mikor a gondolat bizonyosságát is kétségbe vonja. Elbiteti magával a bölesész, hogy isten létét, a lélek halhatatlanságát bizonyító érvei épp oly megbízhatók, mint akár a geometriai argumentumok, sőt megbízhatóság dolgában még azokon is tútesznek. Azt állítja, hogy mivel csakis eszméik segítségével szerezhetünk tudomást a rajtunk kívül létezőkről: okvetlenül léteznie kell a külvilágban annak, a mit eszméink közt megtalálunk; a hatásban nem lehet több valóság, mint az okban; tehát a külső dolognak legalább is éppen oly valósággal kell birnia, mint hatásának, az eszmének. A mit tehát létezőnek gondolunk, az tényleg létezik is. Itt a tévedés. Igaz, hogy kell egy oly lénynek léteznie, melynek tudata van-létéről; de ebből aztán semmi egyéb nem következik. Az okozat korántsem egyenlő az okkal. Ha megégetem az ujjamat, akkor fájdalmat érzek; határozott tudomásom van a fájdalomról; a tűz létezésére csak (nem ritkán) hamis következte-

tés útján jutok, tehát csak közvetett úton. Egyébiránt az okozat egy csöppet sem hasonlít az okhoz. Vagy van talán hasonlatosság a láng meg az én sebem között? De téved Descartes abban is, hogy a dolgokat csupán eszméik által ismerjük meg. Téved, mikor azt vallja, hogy a mi az eszmékről igaz, igaz volna ugyanaz a dologról magukról is. A mit mi észreveszünk a külvilágból, azok önmagunknak állapotai; de a külvilág mibenléte, Kant bizonyítása szerint, titok előttünk. Tudta azt különben maga Descartes is, mikor három kategóriába osztja eszméinket.* A legtárgyasabb valóságot valamennyi eszme közt a »végtelen allag«-nak tulajdonítja. Gyengén hangsúlyozza a szellemet, anyagtalan abstractióvá lesz nála s a dualismusból nem tud menekülni. A különben ismeretlen ennek egyik actusát, a gondolkodást teszi meg substantiának, a melynek nincs kiterjedése; holott a tapasztalás mindegyre azt tanítja nekünk, hogy gondolkodás és kiterjedés (test) benső egységben vannak. És ha csakugyan meg van a szellemben mindennek az eszméje: mire valók az érzékek? Miért szenved annyit a testtel? Látni való tehát, hogy ő állította élére a spiritualismust. Ugy tetszik, hogy egész ismeretelméletét Istenre alapítja, de ha közelről jól szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az ő Istene tulajdonképpen nem egyéb a *mi* szellemünknél. Istent illetőleg scotista, embert illetőleg thomista. Valamint elméleti tekintetben ő nem azért állít valamit, mert úgy van, hanem megfordítva: azért van úgy valami, mert ő állítja; azonképpen gyakorlati tekintetben is, azért van valami jó, mert ő azt akarja. Mindent, még az örök igazságokat is, Isten tetszésétől teszi függővé. Másképpen áll a dolog az embernél, kinél a jó megismerése annyi, mint annak akarása.

Ilyen dualisticus a viszony test és lélek között. Ugy különbözik egymástól a kettő, mint »jég a tüztől.« Nincs köztük tehát benső egység, csak gépies külső. A mesterségesen alkotott szoborban vagy gépben: a testben lakik a lélek szoros, de még sem belső kapcsolatban. Test és lélek önálló, független egymástól, sőt teljes ellentétek. Egységes szervezet lévén az emberi test: a lélek össze

* *I. D. Morel*: Phases of Modern Idealism. (London, 1888.) 282—301. l.
 — *Paul Albert*: La Littérature Française au dix-septième siècle (Paris, 1875.) 51—71. — *Kirchner*: Geschichte der Philosophie. (Leipzig 1884.) 270l.
Brasch: Klassiker der Philosophie (Leipzig.) II. kötet, 161—870 l.

van kötve az egész testtel, de a lélek voltaképpen székhe'ye mégis a tobozmirigy az agyvelőben. Az érzelmek és mozgások hordozói, az élettényezők: azok az életszellemek (spiritus vitales), a melyek érintkezésbe hozzák a lelket a testtel.

Ezt a nagy talányt nem volt képes a bölcész megfejteni, csak kerülgeti mellékútakon. De az nem csökkent mitsem azon az érdemen, hogy fölvetette a problémákat, hogy legjobb meggyőződése szerint szemük közé nézzen. Az »állag« fogalmán még ma is törjük a fejünket; sem Spinoza, sem Leibniz értelmezése nem tud kielégíteni mindnyájunkat. Az igazság megismerhetésének kérdése is örökre az marad, mert több foka van a bizonyosságnak: vélemény, hit és tudás; forrása szerint is többféle: történeti, discursiv, intuitiv és speculativ. Melyik rendszer igazodik el ennyi különböző fokú és eredetű ismeretben? Sejtjük a kutató ész küzködéseinek legvalószínűbb eredménytelenségét, de a gondoktól terhes homlok verejtéke nem hull hiában: áldást terem az embernek ott, a hova lehull s az ész kísérletezései közben széttépett levelekből babérkoszorút fűz a hit, nem törődve azzal, hogy nyert-e vele mindig a tudás annyit, mint a mennyit Descartes korszakalkotó rendszerével nyert.

Cs. PAPP JÓZSEF.